

УДК 347.611

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.12.12>**Лілія Радченко,**

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МОДЕРНІЗАЦІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Стаття присвячена розгляду порівняльно-правових засад захисту прав людини у сфері сімейних відносин через призму дослідження практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Автором наголошується, що категорія “найкращі інтереси дитини” є базовим принципом у сфері захисту прав дитини, що стосується прийняття рішень ЄСПЛ. Визначення того, що відповідає найкращим інтересам дитини, має основоположне значення та встановлюється в кожному окремому випадку. Залежно від їх природи та серйозності інтереси дитини можуть переважати інтереси батьків.

У статті на основі аналізу прецедентної практики ЄСПЛ характеризуються його основні правові позиції, що відіграють найбільш важливу роль у вирішенні справ, пов'язаних із застосуванням ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У статті наголошується, що аналіз практики ЄСПЛ у частині захисту прав у сфері сімейних відносин засвідчує застосування зазначеним судом для захисту прав та охоронюваних законом інтересів у сімейній сфері не лише норм міжнародних правових актів, а й врахування їх розуміння та тлумачення для оцінки конкретних правових відносин та розв'язання відповідного спору. Отже, у сучасних умовах для забезпечення захисту прав особи набуває важливого значення не лише буквальне застосування норми правового припису, але і його оцінка на предмет відповідності основоположним правам людини, забезпечення інтересів дитини, створення умов для вільного розвитку людської особистості. Саме ці правові чинники мають бути основами для захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів та враховуватися при розробці правових засад модернізації цивільно-правової відповідальності. Проведений аналіз дозволяє дійти висновків, які мають значення для визначення основних напрямів розвитку національної системи правового регулювання сімейних відносин та захисту сімейних прав.

Ключові слова: сім'я, сімейне життя, сімейні відносини, найкращі інтереси дитини, право ЄС, міжнародне сімейне право, цивільно-правова відповідальність.

Постановка проблеми. Питання цивільно-правової відповідальності з огляду на значущу роль таких джерел, як міжнародно-правові акти та практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), та їх вплив на формування нових положень і гармонізацію приватно-правового законодавства України є багатограними, різновекторними та такими, що вимагають системної наукової уваги і законодавчого вирішення.

Ці фактори спонукають до осучаснення, оновлення традиційних засад регулювання цивільно-правової відповідальності, практичним результатом чого має стати модернізація такого регулювання. При цьому слід враховувати, що у загальному вигляді модернізація своїм підґрунтям має раціональні наукові розробки та дослідження, проведені у демократичному суспільстві.

Різновекторність цивільно-правової відповідальності охоплює цілу низку приватно-

правових інститутів (наприклад, право власності, зобов'язальне право, житлове право тощо), які лежать в одній площині приватного права, однак потребують окремого юридичного аналізу та сприйняття, адже охоплюють різноманітні сфери суспільного життя. Водночас проблема цивільно-правової відповідальності пов'язана з питаннями належного та ефективного захисту цивільних прав та інтересів, адже відповідальність є логічним наслідком та результатом застосування способів захисту прав та інтересів. Тому пропонуємо більш детально розглянути окремі аспекти модернізації цивільно-правового захисту у сфері сімейних правовідносин.

Метою статті є дослідження порівняльно-правових засад захисту прав людини у сфері сімейних відносин через аналіз практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), визначення основних правових позицій ЄСПЛ, що відіграють

найбільш важливу роль у вирішенні справ, пов'язаних із застосуванням ст. 8 Конвенції про захист прав і основоположних свобод, а також формулювання висновків і пропозицій, що мають враховуватися для визначення основних напрямів розвитку національної системи правового регулювання сімейних відносин та захисту сімейних прав.

Проблема захисту прав людини у сфері сімейних відносин через призму міжнародного приватного права була предметом наукового дослідження вітчизняних науковців, зокрема Т.В. Боднар, А.С. Довгерта, О.В. Дзери, І.В. Жилінкової, В.І. Кисіля, В.І. Труби тощо, а також представників правової доктрини вчених країн ЄС.

У заданому аспекті доцільно зупинитись на аналізі певних положень Конвенції Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [1] (далі – Конвенція) та окремих рішень практики Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини як офіційних джерел права України відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (ст. 17) [2].

Оскільки дана стаття присвячена сімейно-правовому напрямку, вважаємо за доцільне звернути увагу, що серед положень Конвенції з урахуванням Протоколів до неї слід виокремити положення ст. 8 Конвенції «Право на повагу до приватного і сімейного життя» та ст. 5 Протоколу № 7 до Конвенції «Рівноправність кожного з подружжя» [3] (далі – Протокол № 7).

Зокрема, у ч. 1 ст. 8 Конвенції визначено, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. А відповідно до ст. 5 Протоколу № 7 кожен із подружжя у відносинах між собою і відносинах зі своїми дітьми користується рівними правами та обов'язками цивільного характеру, що виникають зі вступу у шлюб, перебування в шлюбі та у разі його розірвання. При цьому дана норма не перешкоджає державам вживати таких заходів, що є необхідними в інтересах дітей.

Оскільки Конвенція гарантує такий основоположний принцип, що притаманний демократичному суспільству, як право на повагу до свого приватного і сімейного життя, то слід зосередити увагу на поняттях «повага до приватного і сімейного життя» та «приватне» і «сімейне життя» в розумінні практики ЄСПЛ, а також на спектрі питань, що охоплюються цими поняттями.

Зокрема, як поняття «приватне», так і поняття «сімейне життя» у практиці ЄСПЛ не є чітко визначеними. Вони тлумачаться широко і присвячені різноманітному діапазону питань. Це ілюструється рішеннями у конкретних справах. Однак заради справедливості можна підкреслити, що діапазон, присвячений розгляду порушених прав на приватне життя, є ширшим порівняно із розглядом порушених прав на сімейне життя.

Розглянемо декілька найбільш прикметних рішень ЄСПЛ щодо застосування ст. 8 Конвенції у контексті захисту інтересів дитини.

Зокрема, відзначимо, що найкращі інтереси дитини є базовим принципом зі сфери захисту прав дитини, що стосується прийняття рішень ЄСПЛ. У статті третій Конвенції ООН про права дитини говориться: «В усіх діях щодо дітей незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [4].

Розгляд того, що полягає в найкращих інтересах дитини, має першорядне значення у кожному подібному випадку. Залежно від їх природи та серйозності інтереси дитини можуть переважати інтереси батьків.

Особливо цікавими є такі рішення ЄСПЛ.

Так, у рішенні «*М.С. проти України*» [5] суд констатував порушення Україною права заявника, гарантованого ст. 8 «Право на повагу до приватного та сімейного життя», у зв'язку з рішенням національних судів про визначення місця проживання дитини заявника.

ЄСПЛ наголосив, що в усіх подібних випадках основне значення має вирішення питання про те, що найкраще відповідає інтересам дитини. При цьому ЄСПЛ зауважив, що, визначаючи найкращі інтереси дитини, в кожній конкретній справі необхідно враховувати два аспекти. По-перше, інтересам дитини найкраще відповідає збереження її зв'язків із сім'єю. По-друге, у якнайкращих інтересах дитини міститься забезпечення її розвитку в безпечному, спокійному та стійкому середовищі.

ЄСПЛ зробив висновок, що здійснений національними судами аналіз перед ухваленням рішення про визначення місця проживання дитини заявника разом із матір'ю був недостатньо ретельним. Тому, попри широкі дискреційні повноваження, надані національним органам у сфері встановлення опіки над дітьми, ЄСПЛ визнав, що обґрунтування ухваленого ними рішення не є належним та достатнім [4].

В іншому рішенні у справі «Лазоріва проти України» від 17 квітня 2018 року [6] ЄСПЛ зазначив, що, хоча постійне піклування у формі опіки заявницею-членом розширеної сім'ї дитини, було для дитини чудовою можливістю підтримувати контакти з сім'єю її походження, воно не надало б їй основних переваг статусу члена родини. З огляду на дуже обмежені стосунки між заявницею та хлопчиком усиновлення останнього родинною, яка виховуватиме його у спосіб, який належним чином замінить дійсні біологічні зв'язки, повністю відповідає його найкращим інтересам. ЄСПЛ наполягав на тому, що заявниця як тітка дитини мала право на те, щоб її думки та її пропозиція стати опікуном хлопчика були належним чином розглянуті судом, який, зрештою, ухвалив рішення щодо усиновлення хлопчика третіми особами. Водночас ЄСПЛ визнав, що у цій справі усиновлення відповідало найкращим інтересам дитини. Іншими словами, йдеться про процесуальний недолік, який, однак, призвів до правильного результату для дитини. У цьому випадку суд керувався тим, що більше відповідає інтересам дитини її виховання у повноцінній сім'ї, а не підтримання родинних стосунків.

В іншому випадку ЄСПЛ, незважаючи на висловлене бажання дитиною, врахував, що найбільше відповідає інтересам дитини необхідність підтримання стосунків з її обома батьками.

Так, у рішенні, ухваленому 22 червня 2006 року у справі «Б'янчі проти Швейцарії» [7], Суд постановив, що сталося порушення ст. 8 Конвенції щодо права на повагу до приватного та сімейного життя. Відповідно до ст. 41 Конвенції Суд призначив сплатити заявнику 15 000 євро як компенсацію моральної шкоди та 5 000 євро на відшкодування судових витрат.

Заявник Стефано Б'янчі є громадянином Італії, народився 1952 року і мешкає у м. Бугіано (Італія). У червні 1998 року заявник одружився з Е. Х., громадянкою Італії. У листопаді 1999 року у них народився син. У червні 2002 року подружжя розлучилася, і Е. Х., переїхавши до Швейцарії, забрала сина без згоди його батька.

У вересні 2002 року заявник звернувся до компетентних органів Швейцарії з проханням сприяти поверненню хлопчика. Він покликався на Гаазьку конвенцію про цивільні аспекти, пов'язані з міжнародним викраденням дитини. У лютому 2003 року місцевий суд м. Пістої (Італія) визнав за заявником право опіки над сином. У квітні 2003 року заяву розглянув Федеральний

суд Швейцарії і постановив, що дитина має повернутися до Італії. Е. Х. незабаром повернулася до Італії. У грудні 2003 року під час чергових відвідин хлопчика його матір'ю заявник, як звичайно, відпустив дитину для прогулянок з матір'ю. Однак Е. Х. не повернулася ані того дня, ані згодом. Як виявилося, колишня дружина заявника знову переїхала з хлопчиком до Швейцарії. У січні 2004 року заявник звернувся до місцевого суду в Швейцарії з позовом про повернення сина. Наступного дня суд ухвалив рішення, відповідно до якого до остаточного вирішення даного питання дитина має залишатися з матір'ю у Швейцарії. У вирішенні ніде не було обумовлено можливості побачень заявника з сином.

У травні 2004 року швейцарський місцевий суд відмовив заявнику у задоволенні його заяви про повернення дитини в Італію. Цей суд дійшов висновку, що хлопчик, імовірно, не був щасливим з батьком в Італії, беручи до уваги явно виявлений дитиною опір щодо перспектив повернення до цієї країни. Також суд зауважив, що у хлопчика був тісніший зв'язок з матір'ю, аніж зі своїм батьком. Заявник оскаржив це рішення. Високий суд, розглянувши скаргу заявника, постановив, що не пізніше ніж 31 липня 2004 року дитину слід повернути до Італії. У серпні 2004 року контролером наглядової ради було складено висновок щодо обставин побачень батька з дитиною.

У вересні 2004 року місцевий суд в Італії ухвалив рішення про остаточне розлучення заявника та Е. Х. та визнав виключні права опіки за п. Б'янчі, надавши матері хлопчика право регулярних побачень. У жовтні 2004 року рішення у справі ухвалив Федеральний суд Швейцарії. Цей суд відмовив заявнику у задоволенні заяви. На час прийняття рішення судом місце перебування колишньої дружини заявника та його сина залишалося невідомим.

Заявник стверджував про порушення ст. 8 та ч. 1 ст. 6 Конвенції. Зокрема, він скаржився на надмірну тривалість процесу, а також на нездатність відповідних органів Швейцарії забезпечити виконання судових рішень про повернення йому сина. Суд дійшов висновку, що втручання у право заявника на повагу до сімейного життя виявилася в конкретних рішеннях та процедурах, які відбувалися після зникнення дитини. Ці рішення та процедури заважали заявнику (принаймні тимчасово) здійснювати опіку над сином. До того ж втручанням у право заявника стало рішення місцевого суду Швейцарії від 3 травня 2004 року про відмову п. Б'янчі у поверненні сина до Італії.

Суд висловив сумніви щодо правильності рішення місцевого суду Швейцарії, ухваленого в січні 2004 року. У рішенні стверджувалося, що до остаточного вирішення питання про повернення дитини до Італії хлопчик мав залишитися в Швейцарії.

Як зазначалося, суд головним чином покладався на реакцію дитини щодо перспектив повернення до Італії. Однак у ЄСПЛ виникли певні застереження стосовно обставин, які привели до висновку про небажання дитини повернутися з батьком до Італії. Суд, зокрема, вказав, що компетентні органи Швейцарії виявилися неспроможними виконати вчасно перші рішення щодо повернення дитини до Італії.

У зв'язку з цим ЄСПЛ цілковито погодився з висновком Високого суду Швейцарії про те, що опір чотирирічного хлопчика перед перспективою повернення його до Італії природно пояснюється тривалим (протягом декількох місяців) проживанням дитини тільки з матір'ю у Швейцарії. Суд відзначив, що пасивність органів спричинила цілковите розірвання контакту між батьком і сином упродовж майже двох років. З огляду на малий вік дитини це розірвання, зрештою, призвело до відчуження хлопчика від заявника. Цю обставину ніяк не можна вважати такою, що відповідає інтересам дитини. Тому Суд не міг дійти висновку, що право заявника на повагу до сімейного життя захищається ефективно, як цього вимагає Конвенція [7]. Отже, сталося порушення ст. 8 Конвенції.

Ще в одному рішенні, ухваленому 26 жовтня 2006 року у справі «Валлова та Валла проти Чеської республіки» [8], ЄСПЛ постановив, що було порушено ст. 8 Конвенції щодо факту розлучення дітей із заявниками та поміщення їх під соціальний нагляд. Відповідно до ст. 41 Конвенції Суд признав сплатити заявникам 10 000 євро як компенсацію моральної шкоди.

Заявники Емілі Валлова (1969 р.н.) та її чоловік Ярослав Валла (1949 р.н.) є громадянами Чехії, мешкають у м. Вече (Чехія). Вони мають п'ятеро дітей, які народились у 1985, 1988, 1995, 1997 і 2000 роках.

У вересні 2000 року місцевий суд (за зверненням департаменту соціального захисту) ухвалив рішення про встановлення нагляду за сім'єю п. Валли та п. Валлової. Встановлення нагляду було спрямоване на те, аби домогтися від заявників належного облаштування їх сімейного побуту.

У листопаді 2000 року департамент соціального захисту звернувся до суду із клопотанням про отримання тимчасової опіки над дітьми заявників. Представники департаменту стверджували, що заявники

ще з 1997 року так і не спромоглися знайти постійне та належно облаштоване помешкання з огляду на потреби дітей. Суд задовольнив зазначене клопотання (рішення від 15 листопада 2000 року).

Трьох старших дітей було тимчасово поміщено до одного дитячого будинку, а двох молодших – до іншого.

У квітні 2002 року суд вирішив перевести дітей заявників під цілковиту опіку відповідних дитячих установ. У його рішенні, зокрема, зазначалося, що п. Валла не має постійної роботи, а його дружина, яка була безробітною, ще не оформила необхідних документів для отримання соціальної допомоги. Суд, зрештою, вказав, що заявники виявилися неспроможними подолати свої матеріальні труднощі та знайти придатне помешкання. Отже, суд дійшов висновку про те, що п. Валла та п. Валлова не можуть належно виховувати своїх дітей. Він також зауважив, крім іншого, що відтоді, як дітей було поміщено до дитячих будинків, їхні батьки (заявники) не наполягали на побаченні з дітьми. Зазначене рішення місцевого суду було підтримане апеляційною інстанцією.

У січні 2004 року Конституційний суд відмовив заявникам у задоволенні скарги, відзначивши, що спосіб, у який справу було вирішено, був єдиним можливим способом. У 2003 році було скасовано опіку над найстаршим сином заявників (у зв'язку з досягненням ним повноліття). У 2005 році двоє найменших дітей були усиновлені подружжям М. Двох старших дітей було повернуто заявникам за умови перебування підлітків під наглядом школи (судове рішення від лютого 2006 року).

Останнє рішення було мотивоване, зокрема, тим, що заявникам, зрештою, вдалося орендувати придатну квартиру, п. Валла продовжував упродовж кількох місяців працювати, а його дружина вже отримувала пенсію з інвалідності.

Заявники скаржилися на те, що їх розлучили з дітьми, а державні органи жодним чином не зарадили такій ситуації. Вони стверджували про порушення ст. 8 та ст. 14 Конвенції. Суд зауважив, що вже внутрішні суди чітко вбачали проблему у тому, що заявникам було важко знайти помешкання, придатне для такої великої сім'ї. Суд також відзначив, що під сумнів не ставилася здатність заявників виховувати своїх дітей та їх батьківські почуття.

На думку Суду, справжня проблема полягала в обмеженості засобів, які органи влади застосували для вирішення справи. Отже, було застосовано такий вкрай суворий захід, як розлучення дітей з батьками. Суд

вважає, що до такого кроку можна вдаватися лише в особливо серйозних випадках. Він вказав, що органам влади слід було пошукати м'якших заходів. Зокрема, можна було організувати регулярне відстеження побутових та гігієнічних умов у помешканні заявників.

Крім того, соціальні працівники могли надавати заявникам конкретні поради щодо того, як поліпшити їх житлові умови. Але такі альтернативні заходи проведені не були. Отже, Суд дійшов висновку про недостатність підстав, якими керувалися національні органи, ухвалюючи рішення про поміщення дітей до соціальних опікунських установ.

Тому Суд постановив, що відбулося втручання у право заявників на повагу до їх сімейного життя, яке порушувало ст. 8 Конвенції. Суд також вирішив, що не було необхідності розглядати питання щодо можливого порушення ст. 14 Конвенції [8].

Висновки

Аналіз практики ЄСПЛ у частині захисту прав у сфері сімейних відносин засвідчує застосування зазначеним судом для захисту прав та охоронюваних законом інтересів у сімейній сфері не лише норм міжнародних правових актів, а й врахування їх розуміння та тлумачення для оцінки конкретних правових відносин та розв'язання відповідного спору. Отже, у сучасних умовах для забезпечення захисту прав особи набуває важливого значення не лише буквальне застосування норм правового припису, але і оцінка таких норм на предмет відповідності основоположним правам людини, забезпечення інтересів дитини, створення умов для вільного розвитку людської особистості. Саме ці правові

чинники мають бути основами для захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів та враховуватися під час розробки правових засад модернізації цивільно-правової відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950 р. / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 04.12.2019).
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року (в редакції від 02.12.2012). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 04.12.2019).
3. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (введено у дію 01.11.1988 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804 (дата звернення: 04.12.2019).
4. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 04.12.2019).
5. Справа «М.С. проти України». URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/162658_znachennya-rshennya-spl-u-sprav-ms-proti-ukraini-dlya-pravozastosovcho-praktiki (дата звернення: 04.12.2019).
6. Справа «Лазоріва проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d30 (дата звернення: 04.12.2019).
7. Case of “Bianchi v. Switzerland”. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng> (дата звернення: 04.12.2019).
8. “Wallová and Walla v. The Czech Republic”. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng> (дата звернення: 04.12.2019).

The article deals with the comparative legal framework for the protection of human rights in the field of family relations through the case-law of the European Court of Human Rights (ECHR). The author emphasizes that the category of “best interests of the child” is a basic principle in the field of the protection rights of the child with regard to ECHR’s decisions. The determination of what is the best interests of the child is established on a case-by-case basis; depending on their nature and seriousness, the interests of the child may outweigh the interests of the parents.

The article, based on an analysis of the case-law of the ECHR, outlines its basic legal positions, which play the most important role in resolving cases related to the application of Art. 8 of the Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms. The article points out that the analysis of the ECHR’s practice in the field of protection of human rights in the sphere of family relations shows that the court uses the interests of the family in the sphere of protection not only of norms of international legal acts, but also, first of all, taking into account their understanding and interpretation for evaluation, specific legal relations and the resolution of the relevant dispute. Therefore, in modern conditions, not only the literal application of the rule of law, but also its assessment of compliance with fundamental human rights and the protection of the interests of the child are important to ensure the protection of individual rights; creating conditions for the free development of the human personality. These legal factors should be the basis for the protection of subjective civil rights and interests and should be taken into account with the development the legal basis for the modernization of civil liability. The above analysis leads to the conclusions that should be considered in determining the main directions of development of the national legal system in the sphere of legal regulation of family relations and protection of family human rights.

Key words: family, family life, family relations, best interests of the child, EU law, international family law, civil liability.